

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА ЛУЦЬК (XIX – початок XX ст.)

У статті на основі архівних матеріалів, публікацій документів державних і громадських інституцій Росії пам'яткознавчого спрямування, загальноросійської і регіональної періодики висвітлюються проблеми виявлення, вивчення, збереження та охорони культурної спадщини міста Луцьк упродовж XIX – початку XX століть. Основна увага звернена на заходи членів Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, місцевих краєзнавців щодо пошуку і врятування писемних, малярських, археологічних пам'яток, обстеження давніх архітектурних будівель, запобігання їх руйнації.

***Ключові слова:** культурна спадщина, пам'яткознавство, загальноросійські археологічні з'їзди, давньосховище, замок Любарта.*

Помітною рисою життя України початку третього тисячоліття є дедалі більша увага державної влади та громадськості до охорони національної культурної спадщини. Одним з останніх свідчень цього є вступ у дію навесні 2004 року Закону України "Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004 – 2010 роки". Цей правовий документ сприятиме зростанню потягу до вивчення досвіду збереження й охорони пам'яток, накопиченого шанувальниками старовини у попередні періоди вітчизняної історії, в тому числі протягом XIX – початку XX століть.

Певні здобутки у вчій сфері впродовж згаданого часу нагромадило й історичне пам'яткознавство Волині. Об'єктом посиленого зацікавлення вітчизняних дослідників воно стало в останні два десятиліття. Предметом вивчення та популяризації все більше виступають пам'яткознавчі заходи XIX – початку XX століть у місті Луцьк. Окремі аспекти теми знайшли висвітлення у працях Л.Баженова [2], С.Гаврилюк [4], Б.Колоска [7; 8], П.Троневича [10], О.Кушпетюк [9], у матеріалах наукових конференцій [3].

Однак наявні публікації не подають цілісної картини пам'яткознавчих заходів у XIX – на початку XX століть, спрямованих на збереження культурної спадщини Луцька. Тому у статті ставиться завдання – на основі архівних матеріалів, публікацій документів державних і громадських інституцій Росії пам'яткознавчого спрямування, загальноросійської і регіональної періодики висвітлити процес виявлення, вивчення, збереження та охорони культурної спадщини міста впродовж XIX – початку XX століть. Розкриття теми сприятиме показу маловідомих сторінок минувшини Луцька, дасть змогу проаналізувати проведені пам'яткоохоронні заходи, що їх іноді помилково відносять до середини чи другої половини XX століття. Звернення до проблеми зможе повернути із забуття імена дослідників, довгий час незаслужено забутих, дасть можливість критично узагальнити досвід збереження і забезпечення охорони старожитностей, який може стати у нагоді при здійсненні сучасної пам'яткоохоронної роботи.

Луцьк уперше згадується у літописних пам'ятках під 1085 роком. Вже у княжі часи він мав власну самобутню історію, а в литовсько-руську добу вважався навіть другою столицею Великого князівства Литовського. З 1569 року місто перебувало у складі Речі Посполитої, поки у 1795 році не потрапило під владу Росії. Різні епохи, політичні та культурні впливи, міжконфесійні суперечності залишили відбиток на історії міста у вигляді археологічних, писемних, архітектурних, малярських та іншого різновиду пам'яток, які стали предметом вивчення ще у XIX – на початку XX століть.

До утворення у 1843 році Київської археографічної комісії виявлення і дослідження старожитностей Луцька мало епізодичний характер. Загальноросійська і регіональна преса неодноразово повідомляла про випадкові знахідки, особливо під час польових робіт в околицях міста, уламків керамічного посуду, знарядь праці та інших реліквій первіснообщинного ладу, давніх монет, не вказуючи при цьому, якою була подальша доля тих предметів. Тоді ж стало відомо і про наявність тут численних археографічних пам'яток, пошукові й вивченню яких, однак, тривалий час не надавалося належного значення.

Першими, хто на науковому рівні започаткував дослідження археографічних старожитностей Луцька, були науковці Київського університету В. Домбровський та М. Іванишев. Ще у 1839 році В. Домбровський здійснив подорож краєм з метою виявлення й опису наявних тут пам'яток. Влітку 1843 року він за дорученням уже фактично діючої Київської археографічної комісії знову вирушив на Волинь для обстеження церков та монастирів, виявлення їх архівів, віднайдення давніх актів та інших писемних документів. У Луцьку його увагу привернули актові книги XVI – XVII століть. Окрім того, В. Домбровський виявив тут невідомі документи про Берестейську церковну унію, давні шляхетські родини, діяльність Луцького братства, життя на Волині російського політичного діяча XVI століття А. Курбського та ін. [1, 42 – 44, 53 – 54 зв.].

За дорученням Київської археографічної комісії старожитності Луцька досліджував професор М. Іванишев. Він опрацював близько двохсот луцьких актових книг, матеріали 117 з яких стали базою підготовки для його праці “Життя князя Андрія Михайловича Курбського в Литві і на Волині” (1849 р.). У 1855 – 1856 роках М. Іванишев провів розкопки на місці церкви Іоанна Богослова, що знаходилася на території луцького замку – княжої резиденції литовсько-руської доби. Метою розкопок був пошук поховань як давніх волинських князів, так і литовського князя Любарта.

Проте М. Іванишев не був піонером археологічних розкопок у Луцьку. У рефераті “Матеріали для археології Волині” на

третьому загальноросійському археологічному з'їзді (1874 р.) волинський губернатор В. Рогге повідомив, що приблизно у 1854 р. розкопки у Луцькому замку проводив київський археолог Потапов. Однак про їх результати нічого конкретного губернаторові не вдалось дізнатися [13, 162].

Розкопки М. Іванишева не увінчалися успіхом. Це спонукало Київську археографічну комісію відмовитися від археологічних пошуків. Простіше й дешевше було збирати, вивчати й публікувати археографічні пам'ятки, які передавали колорит суспільно-політичної ситуації у середньовічній Волині і при вмілому їх підборі та подачі слугували самодержавству вагомими аргументами в ідейному протистоянні польській спільноті, обґрунтовуючи нібито давню приналежність правобережних українських земель до Росії.

Новий етап вивчення пам'яток Луцька Київською археографічною комісією настав у середині 1870-х років, коли її секретарем-діловодом став О. Левицький. За ініціативою О. Левицького Комісія, а також Історичне товариство Несторалітописця, дійсним членом якого вчений обраний 29 січня 1878 року, відряджали його майже щоліта у Волинську губернію для пошуку давніх історичних документів, огляду й опису архітектурних світських і церковних пам'яток. Предметом уваги дослідника стали й старожитності Луцька. Про їх занедбаний стан О. Левицький неодноразово інформував Комісію, Історичне товариство Несторалітописця, а його праці "Луцька старовина" (1891 р.) та "Історія одного давнього Волинського храму (соборної церкви Іоанна Богослова)" (1903 р.) вважаються одними з перших досліджень історичних пам'яток міста. Вчений також висловлював занепокоєння втратою старожитностей, що випадково або цілеспрямовано віднаходилися у Луцьку і потім безслідно зникали. В одному з виступів на засіданні Історичного товариства Несторалітописця він навів факт про випадкове виявлення у 1859 році на території Луцького замку давнього поховання. Старовинні золоті речі, що знаходилися тут, через неузгодженість дій властей і наукових установ не потрапили до музейних колекцій і пропали безслідно [6, 23].

Пам'ятки Луцька неодноразово виступали предметом обговорення під час роботи загальноросійських археологічних з'їздів. Уже на першому з них (1869 р.) делегат від Волині М. Горожанський у доповіді "Про заходи щодо збереження пам'яток у Волинській губернії" повідомляв, як відбувається руйнування церкви Луцького Хресто-воздвиженського братства – пам'ятки архітектури XVII століття, проданої на злом і цим самим приреченої на загибель. Доловідача також непокоїла доля занедбаного Луцького замку, давніх кладовищ міста [12, 98 – 99].

Питання збереження замку Любарта порушувалося й на одинадцятому археологічному з'їзді в Києві у 1899 році. Зокрема, секретар Одеського товариства історії і старожитностей О.Маркевич інформував учасників з'їзду про те, як декілька років перед цим він був свідком жахливої руйнації стін і зубців Луцького замку, що здійснювалася внаслідок непродуманих реставраційних робіт. Їх вдалося зупинити, але, як відзначав О.Маркевич, "що було зроблено раніше, того вже виправити не можна. Захист мною Луцького замку, зрозуміло, був випадковістю, і я навіть не переконаний, що його потім не продовжили виправляти..." [11, 159].

Незавидний стан місцевих архітектурних пам'яток, втрата багатьох реліквій, які належали минулому міста або опинилися у ньому внаслідок різноманітних історичних перипетій, – усе це не могло залишити байдужою частину луцької громадськості. Проявляючи власну ініціативу, яка нерідко збігалася з політичними намірами і практичними діями самодержавства щодо придушення польських і возвеличення російських впливів у так званому Південно-Західному краї, лучани з початку 1870-х років почали здійснювати перші кроки щодо цілеспрямованого виявлення, вивчення, збереження і охорони пам'яток старовини. Помітною віхою на цьому шляху стала історико-краєзнавча діяльність Луцького православного Хрестовоздвиженського братства, утвореного в 1873 році. Вона була спрямована насамперед на дослідження церковних старожитностей міста. Братчики, наприклад, вивчали історію будівництва і

функціонування церкви Іоанна Богослова. У 1870-х роках на місці, де знаходилася церква, вони встановили хрест. Відома й турбота луцьких братчиків про замок Любарта, підтримання тут чистоти й порядку [5, 153 – 154].

Протягом 1890-х років члени братства розшукували місцезнаходження та вивчали історію давніх православних храмів Луцька – Свято-Димитріївського, святої Великомучениці Параскеви П'ятниці та храму Пречистенського монастиря. Жоден з них до кінця ХІХ століття не зберігся. Братчикам вдалося розшукати місця розташування згаданих церков, установити там пам'ятні знаки. У проведенні такої роботи особливо відзначився секретар братства о. Ф.Савлучинський.

Логічним продовженням історико-краєзнавчої діяльності братства стала організація при ньому в 1892 році давньосховища – першого у Луцьку музейного закладу. Спочатку його влаштували в кімнаті за вівтарем Троїцького собору, який незадовго до того став православним. Після влаштування притулку, що розміщувався у дерев'яному будинку поблизу собору, давньосховище перенесли до однієї з його кімнат. Роботу щодо розбудови давньосховища на перших порах проводив уже згадуваний о. Ф.Савлучинський. Наукові консультації братчики мали можливість отримувати від О.Левицького, який кілька разів приїздив до Луцька на засідання Ради братства.

Експозиція давньосховища створювалася шляхом пожертв церковних старожитностей. Особливу цінність становили рукописні книги та стародруки, серед яких – чотири рукописних Євангелія ХVІ століття. Одне з них, як вважали фахівці з числа братчиків, було видруковане у Львові І.Федоровим та П.Мстиславцем. Пожертви були основним джерелом комплектування бібліотеки, що функціонувала як складова експозиції давньосховища. Її регулярно поповнювали випуски часопису “Волынские епархиальные ведомости”, видання Київської археографічної комісії, книги, подаровані членами братства, іншими особами.

Бібліотека мала систематичний каталог, складений о.Ф.Савлучинським. Із звіту про діяльність братства за 1893 –

1894 роки відомо, що в бібліотеці налічувалося 244 екземпляри книг і стародруків. Частина з них сьогодні знаходиться у фондах Волинського краєзнавчого музею. Їх приналежність до братської бібліотеки вдалося встановити завдяки маргіналіям, публікованим у звітах про діяльність братства, та обліковим позначкам на книгах.

Орієнтація лише на пожертви зумовила поступове припинення нових надходжень до давньосховища Луцького братства, згорання тут дослідницької роботи і, як наслідок, – втрату інтересу до цього музейного закладу та фактичне припинення його функціонування. Усе це негативно відбилося і на умовах зберігання наявних тут експонатів. У 1898 році волинський краєзнавець О.Фотинський описував давньосховище як таке, що утримується препогано: розташоване в напівтемній палаті предмети розміщені абияк, безжалісно зіпсовані цвяхами, приміщення сире [1, 67]. Про те, що ситуація не поліпшилася й надалі, свідчить лист М.Фореггера фон Грейфентурна до дослідника волинських старожитностей, голови розпорядчого комітету Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСіМ) О.Мердера. У листі, датованому 1911 роком, ідеться про вкрай незадовільні умови розміщення і зберігання експонатів у давньосховищі Луцького братства. Тут звернено увагу, що збереження пам'яток не відповідало найелементарнішим вимогам. Відсутність спеціального експозиційного обладнання, негативні впливи перепадів температури, вологості, протягів, кіптяви – все це безжалісно нищило експонати [11, 51 – 52].

Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, організоване у 1910 році, доклало відповідних зусиль для врятування збірки Луцького давньосховища. Їх здійснення пов'язане з особою уже згаданого О.Мердера. Він неодноразово відвідував Луцьк для обстеження архітектурних старожитностей, виявляв місця розташування давніх культових і світських споруд, активізуючи таким чином інтерес місцевих шанувальників старовини до виявлення, вивчення і забезпечення охорони історичних реліквій міста. На ім'я О. Мердера в

КТОПСІМ надходили листи лучан з питань уточнення місцезнаходження давніх пам'яток, вивчення причин і обставин їх побудови тощо. Так, в одному з листів, датованому 29 серпня 1910 року, мешканець Луцька (прізвище не подається – С.Г.) у відповідь на прохання О.Мердера повідомляє: "...в садибі Мартиновича в його квітнику знайшов пам'ятник такої форми (додається креслення – С.Г.) з написом "На цьому місці існувала Св. Дмитрійвська церква, побудована князем Мстиславом Мономаховичем у XII ст., відновлена кн. Любартом Гедиміновичем у XIV ст. і знищена пожежею в 1801 р." Ніякого іншого пам'ятника я в Мартиновича не знайшов... Оглянутий мною монумент побудований з цегли, облицьований цементом і, за словами пана, що мені його показував, збудований у 90-х роках Хрестовоздвиженським братством" [III, 15а – 15а зв.].

Наступні листи, адресовані О. Мердеру, також свідчать, що дослідник мав за мету виявити місцезнаходження у Луцьку давніх і вже на той час зниклих церков, по можливості дослідити історію пам'ятних знаків у садибах окремих власників. Так, дізнавшись, що в маєтку Добровольського виявлено невідомий монумент, О. Мердер розпочав за вивчення історії цієї пам'ятки. Він описав її в листі до луцького міського голови, за що останній надіслав дослідникові подяку [III, 23 – 24]. Саме О.Мердеру вдалося з'ясувати походження і значення надмогильних плит на Святій Горі [II, 52], відшукати будинок у Луцьку, де у 1709 році зупинявся російський цар Петро I [III, 50].

Заслугою членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва можна вважати й те, що протягом 1911 – 1912 років належного вигляду набув замок Любарта, особливо його цокольна частина. На ім'я О. Мердера надійшла подяка від Луцької міської думи, де говорилося: "...завдяки Вашій енергії щодо підтримки однієї з наших старожитностей Нижній замок набув святкового вигляду як ззовні, так і зсередини" [III, 27].

Отже, впродовж XIX – початку XX століть у загальному контексті становлення історичного пам'ятокознавства Волині громадськість докладала певних зусиль для вивчення і збереження старожитностей Луцька. Віддаючи належне Київській археографічній комісії та Київському товариству

охорони старовини і мистецтва як дійсно науковим осередкам. подвижницькій діяльності членів Луцького братства щодо проведення тут такої роботи, все ж слід визнати, що у ній більше переважали дилетантизм, відсутність чіткої системи пам'яткоохоронних заходів. Тим не менше зусиллями шанувальників старовини вдалося зберегти чимало реліквій, які й тепер залишаються органічною складовою національної культурної спадщини України, її гордістю і багатством.

Ця стаття не вичерпує усіх аспектів багатогранної проблеми. Актуальними є вивчення питання проведення реставраційних робіт на початку ХХ ст. з метою збереження архітектурних пам'яток Луцька, порівняльна характеристика зусиль представників релігійних конфесій (православ'я і католицизму) щодо охорони сакральної культурної спадщини тощо.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.152. – Спр.232. Ч.1.

II. ЦДІАК. – Ф.725. – Оп.1. – Спр. 3.

III. ЦДІАК. – Ф.725. – Оп.1. – Спр. 6.

1. Археологическая летопись Южной России – К.: Б.и., 1899. – Т.1. – 227 с.

2. Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.

3. Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип.3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк-Колодяжне, 18 – 19 травня 2004 р. – Луцьк: МП “Пульс”, 2004. – 394 с.

4. Гаврилюк С.В. Историчне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 532 с.

5. Девятисотлетие православия на Волини. 992 – 1892 г. – Житомир: Типо-литография Е.П.Льва, 1892. – 619 с.

6. Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к вып.5. (Хроника и библиография, вып.3). – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1903. – 101 с.

7. Колосок Б. Іноземні автори про поселення, архітектуру та оборонне зодчество Волині // Волинь моя. Журнал Міжнародного

громадського об'єднання "Волинське братство". Вип. I. – К., 2001. – С.40 – 50.

8. Колосок Б.В. Православні святині Луцька. – К.: Техніка, 2003. – 296 с.

9. Кушпетюк О. Історичні пам'ятки в експозиціях волинських давньосховищ кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича. – Вип. 7. – Чернівці: Рута, 2000. – С.254 – 261.

10. Троневиц П.О. Луцький замок. – Луцьк: ДІКСОН, 2003. – 198 с.

11. Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве. 1899. – Т. II / Под ред. гр[афини] Уваровой и С.С.Слуцкого. – М.: Печатня А.И.Снегиревой, 1902. – 442 с.

12. Труды Первого археологического съезда в Москве. 1869 / Под ред. А.С.Уварова. – М.: Синодальная типография, 1871. – 458 с.

13. Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Т. I. – К.: В типографии Императорского университета Св.Владимира, 1878. – 437 с.

Светлана Гаврилюк. Деятельность общественности по сохранению культурного наследия города Луцка (ХІХ – начало ХХ вв.). В статье на основе архивных материалов, публикаций документов государственных и общественных учреждений России памятниковедческого направления, общероссийской и региональной периодики освещаются проблемы выявления, изучения, сохранения и охраны культурного наследия города Луцка в течение ХІХ – начала ХХ веков. Основное внимание обращено на мероприятия членов Киевской археографической комиссии, Исторического общества Нестора-летописца, Киевского общества охраны памятников старины и искусства, местных краеведов относительно поиска и сохранения письменных, художественных, археологических памятников, обследования древних архитектурных сооружений, предотвращения их разрушения.

Ключевые слова: культурное наследие, памятниковедение, общероссийские археологические съезды, древнехранилище, замок Любарта.

Svitlana Havrylyuk. Public activities on keeping of Lutsk cultural heritage (XIXth-beginning XXth cent.). The problems of exposure, studying, keeping and protection of Lutsk cultural heritage during the XIXth-beginning the XXth century on the basis of archives materials and publications of state and public institutions documents, of the memorandum lore trend of Russia, all-Russian and regional periodicals are elucidated in the article. Main attention is paid to arrangements of the members of Kyiv archaeographical committee, Nestor-chronicler historical association, Kyiv association on protection of memoranda of antiquity and art, local students of local lore concerning the search and saving of the written, painted, archaeological memoranda, investigation of ancient architectural buildings and prevention of their destruction.

Key words: cultural heritage, memorandum lore, all-Russian archaeological congresses, antiquity depository, Lubart's castle.